

УДК 378.31:502.1(045)
DOI 10.32840/1992-5786.2019.63-2.38

Н. В. Чернікова

старший викладач кафедри природничих дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

О. Б. Борзик

викладач кафедри природничих дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДНИКА ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито суспільну потребу екологічного виховання нової генерації майбутніх фахівців в освітньому процесі педагогічних закладів вищої освіти. Проаналізовано наукові праці вітчизняних та закордонних учених, у яких порушено проблему екологічного виховання. Охарактеризовано поняття «екологізація освіти», «екологічна культура», «екологічна відповідальність». Визначено мету екологізації освіти: підвищення рівня екологічної грамотності, відповідальності, свідомості та культури людства, нового бачення взаємозв'язку людства із природою, а також забезпечення молоді оптимальними екологічними знаннями, які б відповідали умовам реалізації концепції сталого розвитку. Висвітлено роль та можливості педагогічних закладів вищої освіти щодо виховання екологічної відповідальності як складової частини екологічної культури особистості майбутніх фахівців. Окреслено провідні напрями діяльності педагогічних закладів вищої освіти щодо виховання екологічної культури в молодих людей. Визначено, що обов'язковими умовами виховання екологічної культури молодшої людини в закладі вищої освіти є включення до навчальних планів дисциплін екологічного спрямування, порушення екологічних проблем у змісті абсолютно всіх навчальних дисциплін, екологічна спрямованість позааудиторної роботи, залучення майбутніх учителів біології до природоохоронної роботи. Установлено, що для успішного екологічного виховання студентської молоді необхідно урізноманітнювати форми, методи, засоби навчання та виховання, осучаснювати їх відповідно до стану розвитку суспільства, розширювати екологічний потенціал позааудиторної роботи, систематично заохочувати студентів до екологічної відповідальності. Охарактеризовано теоретичні та практичні засади виховання екологічної відповідальності як складової частини екологічної культури особистості. Установлено, що ефективність виховання екологічної відповідальності як складової частини екологічної культури особистості забезпечується наскрізною екологізацією аудиторної та позааудиторної роботи в педагогічному закладі вищої освіти.

Ключові слова: екологічне виховання, екологічна відповідальність, екологічна культура особистості, екологізація освіти, педагогічні заклади вищої освіти.

Постановка проблеми. Україна має лише 6% екологічно чистих територій [13]. Науковці зазначають, що головною причиною екологічної ситуації, що склалася в Україні, є відсутність належного рівня екологічної відповідальності та свідомості громадян і практичної реалізації державної екологічної політики та права. Це підтверджують результати дослідження, проведеного фахівцями Єльського університету (Сполучені Штати Америки) у 2012 р. за 25-ма показниками, що характеризують дієвість державних політик у країнах світу щодо збереження екосистем. За міжнародним рейтингом екологічних досягнень, Україна – на 102-му місці з-поміж 132 країн світу [15]. З огляду на статистичні дані, перед закладами вищої освіти постає глобальний виклик сьогодення: проектування реалістичної стратегії та

дієвого механізму щодо поетапного переходу до сталого розвитку, посилення екологічного виховання нової генерації молодих людей, створення освітньої парадигми, орієнтованої на формування та становлення екологічно відповідальної особистості. Освітньо-виховну діяльність щодо охорони навколишнього природного середовища регламентує Закон України № 1268–XII від 26 червня 1991 р. Так, у ст. 7 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» зазначено, що необхідно підвищувати екологічну культуру суспільства і професійної підготовки молодого покоління, що «забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища, у тому числі в дошкільних дитячих закладах, у системі загальної середньої, професійної

та вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів» [1]. На наш погляд, педагогічні заклади вищої освіти здатні забезпечити якнайефективніше виховання екологічної відповідальності та культури особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У педагогічній науці та практиці існує чимало праць, у яких порушено проблеми екологічного виховання, зокрема виховання екологічної відповідальності та культури особистості. Так, проблема взаємозв'язку природи і людини висвітлено у працях А. Захлебного, Я. Коменського, В. Крисоченко, Г. Пономарьової, О. Пометун, Н. Пустовіт, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського й інших. Дослідженням екологічної освіти як одного з напрямів формування екологічної культури цікавилися С. Глазачев, В. Горлачов, Н. Дежнікова, О. Козлова, І. Мазур, О. Тавстуха й інші. Теоретичні та практичні проблеми виховання екологічної культури й екологічної відповідальності порушено у працях В. Андрущенко, О. Біди, Л. Білик, Т. Буреніної, В. Вернадського, Н. Єфименко, А. Захлебного, О. Крюкової, О. Лазебної, Р. Науменко, Г. Пустовіт, О. Сорочинської й інших відомих вітчизняних і закордонних дослідників.

Аналіз теоретичної та методичної педагогічної літератури свідчить про те, що окремі аспекти порушеної проблеми залишаються висвітленими недостатньо.

Метою статті є висвітлення теоретичних засад виховання екологічної відповідальності як складової частини екологічної культури особистості в освітньому процесі педагогічних закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Екологічне виховання має забезпечити людство ґрунтовними науковими знаннями про взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємозумовленість природи і людства; усвідомлення багатогранного значення світу природи для існування людських істот; досягнення істини «природа – першооснова людського буття, а людина – її частина»; виховання відповідального ставлення до природних багатств, почуття відповідальності за власні вчинки і поведінку; виховання любові до природи, бережного і якісного перетворення навколишнього світу, що, своєю чергою, забезпечить формування екологічно культурної особистості.

У системі екологічного виховання визначна роль належить закладам вищої освіти, перед якими постають нові виклики: підготувати екологічно культурну особистість, для якої життя є найвищою цінністю, здатну визначити своє місце в житті, брати активну участь у природоохоронній діяльності, раціонально користуватися природними багатствами, ухвалювати свідомі екологічні рішення.

Екологічна відповідальність і культура виникають не стихійно. Забезпечити належний рівень

виховання екологічно культурної особистості можна лише через екологізацію освіти, оптимальний виховний вплив на екологічну свідомість молодшої людини.

Мета екологізації освіти полягає в підвищенні рівня екологічної грамотності, відповідальності, свідомості та культури людства, нового бачення взаємозв'язку людства із природою, а також забезпеченні оптимальними екологічними знаннями, які б відповідали умовам реалізації концепції сталого розвитку.

Питання екологізації освіти вперше порушено на конференції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) з охорони природи 1972 р. у Стокгольмі. Актуальність і вагомість цих питань набули глобального планетарного рівня. Зокрема, на міжнародних конференціях з еколого-економічних питань, що відбулися під егідою ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р., 2012 р.) та Йоганнесбурзі (2002 р.) окреслено нові стратегії міжнародного співробітництва, у яких відображено інтереси щодо екологізації освіти абсолютно всіх держав світу [6]. Відповідно до міжнародних конференцій ООН, магістральним завданням людства визначено виховання особистості з високим рівнем екологічної грамотності, відповідальності й культури.

Нам імпонує думка Г. Пустовіта, який розуміє екологізацію освіти як важливу умову оптимізації взаємодії суспільства і природи, що є безперервним процесом, який охоплює всі вікові, соціальні та професійні групи населення [18].

Екологічна освіта органічно поєднує навчання, виховання, розвиток особистості, що спрямовані на формування екологічної відповідальності як складової частини екологічної культури особистості всіх верств населення України.

«Концепція екологічної освіти України» є одним із нормативних документів, що визначають зміст, завдання, структуру екологічної освіти українського населення. Відповідно до зазначеного документа, екологічна освіта повинна охоплювати всі вікові, професійні та соціальні прошарки населення шляхом реалізації таких принципів: систематичності і безперервності; міждисциплінарного підходу до формування екологічного мислення; конкретності й об'єктивності знань, умінь і навичок; поєднання високопрофесійних екологічних знань із високоморальними цінностями [8].

Л. Білик, досліджуючи процес формування екологічної відповідальності у студентів, зазначає, що термін «екологічна культура» уперше вжитий лише на початку ХХ ст. у дослідженнях американської школи «культурної екології» на позначення комплексу відповідних екокультурних норм [3].

Найголовнішими завданнями екологічної освіти щодо формування екологічної культури в майбутніх педагогічних фахівців є такі:

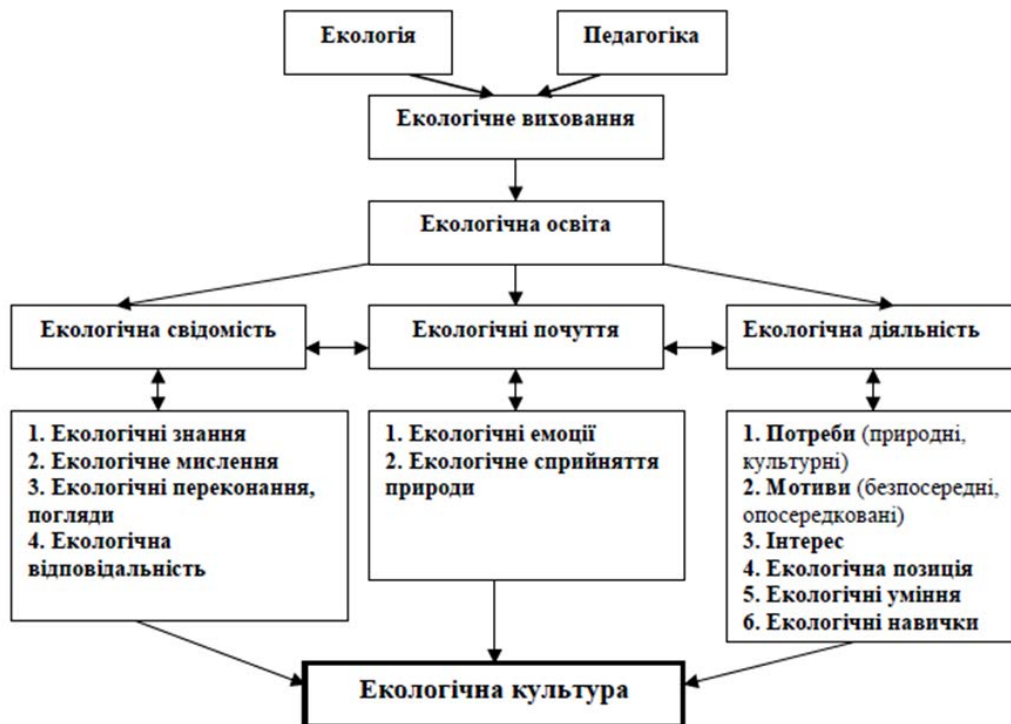

Рис. 1. Структура поняття «екологічна культура»

– розуміння наявних світових і державних екологічних проблем, усвідомлення їхньої актуальності, значущості й універсальності;

– засвоєння ціннісних орієнтацій як кращих досягнень загальнолюдської та національної культур, усвідомлення цінності багатогранної дивовижної природи;

– формування екологічної відповідальності кожної особистості за глобальний стан довкілля;

– забезпечення необхідними екологічними знаннями, формування дослідницьких умінь і навичок, орієнтованих на розвиток підприємливої, винахідливої, активної особистості, що здатна вирішувати екологічні проблеми;

– формування прогностичних, проєктних, моделювальних умінь особистості;

– розвиток умінь і навичок ухвалювати відповідальні рішення щодо вирішення різноманітних екологічних проблем, оволодіння нормами екологічно відповідальної поведінки;

– формування дбайливого, свідомого ставлення до світу природи [5; 8]. Екологічна культура є результатом екологічної освіти і виховання, метою якої є забезпечення людства синергетичними науковими знаннями, поглядами, переконаннями, що є міцним фундаментом відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Екологічну культуру характеризує низка складників, а саме:

– відповідний рівень екологічних знань (природничі, соціальні, гуманітарні, культурологічні, технічні) [12, с. 30];

– екологічна відповідальність, екологічна свідомість, екологічне мислення [2, с. 121];

– наявність морально-етичних почуттів і переконань, викликаних взаємодією зі світом природи [7, с. 27];

– необхідні практичні вміння, навички, стійка мотивація та зацікавленість у здійсненні природоохоронної діяльності [10, с. 7];

– екологічно впевнена поведінка, яка засвідчує трансформацію наявних екологічних знань і мислення в рутинну норму дій, учинків і активну екологічну позицію людської істоти [11, с. 3].

На наш погляд, структура екологічної культури та взаємозв'язки між її компонентами якнайповніше та доступніше розкрито у працях О. Сорочинської (рис. 1). Як бачимо, у даній структурі чітко простежується, що екологічна відповідальність є невід'ємною складовою частиною екологічної культури особистості.

У сучасних наукових колах екологічна культура трактується як культурні норми всіх видів людської діяльності, які безпосередньо пов'язані з пізнанням, оволодінням і перетворенням природи, що складається зі знання та розуміння екологічних норм, правил, усвідомлення необхідності їх дотримання, пробудження почуття громадянської відповідальності за навколишній світ, організації, проведенні й участі у природоохоронних заходах [14, с. 90].

Виховання екологічної культури здійснюється поетапним шляхом вирішення освітніх, виховних і розвивальних завдань. Завдання педагогів полягає у формуванні екологічно культурної моло-

дої особистості, що живе за законами природи, усвідомлює власну відповідальність за природні багатства Землі, турбується про їх збереження, сталими рисами якої є екологічне мислення, відповідальність, екологічна поведінка.

Провідними напрямками діяльності педагогічних закладів вищої освіти, орієнтованими на виховання екологічної культури молодих людей, є такі:

- розвиток внутрішньої потреби в пізнанні природи;
- формування ціннісних орієнтацій щодо екологічних проблем;
- освоєння норм екологічних дій, учинків, поведінки;
- залучення молодого покоління до активної природоохоронної діяльності;
- сприяння трансформації набутих знань в особисті переконання, естетичні смаки, моральні норми ставлення до природи.

Ефективність формування екологічної культури забезпечуються наскрізною екологізацією аудиторної та позааудиторної роботи.

Реалізація мети екологічної освіти в сучасних закладах вищої освіти базується на засадах комплексного розкриття екологічних проблем; зв'язках і взаємозв'язках теоретичних знань із практичною діяльністю студентів у даному напрямі; органічне включення екологічних аспектів у зміст навчальних дисциплін, які розкривають взаємодію людства і довкілля; інтеграції навчальних занять із заняттями серед природи (екскурсії, екологічні практикуми, екологічні акції, лекції, навчально-польова практика, екологічні табори тощо); застосування інтерактивних і проблемних методів, технологій навчання і виховання.

На значну увагу заслуговує питання виховання екологічної культури в майбутніх педагогічних кадрів у процесі вивчення навчальних дисциплін. Тому вкрай необхідно до навчальних планів включати дисципліни екологічного спрямування.

Предмети природничого циклу своїм змістом і спрямованістю прямо орієнтують на практичну діяльність студентів у природному середовищі. Засвоєння їх тісно пов'язане із практичними заняттями, дослідництвом, організацією суспільно корисної праці екологічного змісту. Викладачеві важливо постійно зміцнювати у свідомості вихованців думку про те, що екологічні знання мають стати керівництвом до дії. Для цього важливо організувати діяльність студентів у такий спосіб, щоб особистість сама відчула брак відповідних знань і необхідність поповнення їх у процесі навчання і самоосвіти.

Окрім цього, екологічні проблеми мають порушуватися у змісті абсолютно всіх навчальних дисциплін, що забезпечить нерозривний міцний зв'язок екологічного виховання майбутнього країни.

Формування екологічної відповідальності як складника екологічної культури особистості здійс-

нюється також у процесі позааудиторної роботи. Форми позааудиторної роботи, спрямовані на екологічну освіту і виховання студентів педагогічних спеціальностей, охоплюються загальною системою освітньо-виховної роботи педагогічних ЗВО.

Однією з обов'язкових умов виховання екологічної культури людини є її залучення до природоохоронної роботи [9, с. 24–26]. Р. Науменко наголошує на тому, що безпосередній контакт із природою позитивно впливає на формування екологічної культури. Залучення майбутніх фахівців до активної та свідомої природоохоронної діяльності дає їм можливість оволодіти глибокими знаннями про зв'язки суспільства і природи [16, с. 57–58]. Т. Буреніна стверджує, що практична діяльність – кінцевий результат відносин, показник істинної екологічної культури будь-якої людини [4].

Для успішного екологічного виховання молоді генерації доцільно урізноманітнювати форми, методи, засоби навчання та виховання, звертатися до вподобань студентів, осучаснювати їх, розширювати екологічний потенціал позааудиторної роботи, систематично заохочувати студентів до відповідального ставлення до навколишнього світу.

Висновки і пропозиції. Отже, формування екологічної відповідальності як складника екологічної культури особистості є ключовою ідеєю модернізації освітнього процесу педагогічних закладів вищої освіти, необхідність якої визначена історично. Посилення освітньо-виховного екологічного впливу на молодь нової генерації у процесі професійної підготовки покликане пригальмувати панування в сучасному світі споживацького ставлення до природи; відновити історично зрощені традиції взаємозв'язку людини і світу природи; знівелювати негативний антропогенний вплив на довкілля; забезпечити оптимальний рівень екологізації освіти, що допоможе вибудувати реалістичну стратегію поетапного переходу людства до сталого розвитку.

Список використаної літератури:

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України № 1268–XII від 26 червня 1991 р. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 25.02.2019).
2. Білик Л. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу : дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. Черкаси, 2004. 461 с.
3. Бондар О. Світові тенденції в екологічній освіті. *Екологічний вісник*. 2006. № 4 (38). С. 18–22.
4. Буреніна Т. Педагогические основы формирования экологической культуры младших школьников. *Образование: исследовано в мире* : международный научный интернет-журнал с библиотекой-депозитарием. 2005. URL:

- <http://www.oim.ru/reader.asp.whi> (дата обращения: 26.02.2019).
5. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. Дрогобич : Відродження, 1997. 214 с.
  6. Дубовіч І. Теоретико-методичні та практичні засади реалізації екологізації економіки. *Науковий вісник НЛТУ України* : збірник науково-технічних праць. Львів : РВВ НЛТУ України. 2014. Вип. 24. № 4. С. 196–201.
  7. Єфименко Н. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2000. 137 с.
  8. Концепція екологічної освіти України. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2002. № 7. С. 3–23.
  9. Крюкова О. Формування екологічно-доцільної поведінки молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2005. 242 с.
  10. Курняк Л. Формування екологічної культури студентської молоді у умовах системних трансформацій у сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Київ, 2007. 17 с.
  11. Лазебна О. Формування активної екологічної позиції підлітків : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2004. 222 с.
  12. Мазурок В. Формування системи понять еколого-економічного змісту в процесі професійної підготовки студентів технічного коледжу : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Житомир, 2007. 250 с.

Chernikova N. Education of environmental responsibility as a complex environmental culture of personality in the educational process at universities

The article reveals the social need for ecological education of a new generation of future specialists in the educational process of higher education. The scientific works of domestic and foreign scientists, in which the problem of ecological education is raised, are analyzed. The concepts “ecologization of education”, “ecological culture”, “ecological responsibility” are characterized. The purpose of education ecologization is determined to be raising awareness, responsibility, consciousness and culture of mankind, a new vision of interconnecting mankind with the nature, and providing young people with optimal environmental knowledge that would meet the conditions for implementing the concept of sustainable development. The role and possibilities of educational institutions of higher education in raising the ecological responsibility as a component of the future specialists’ ecological culture are highlighted. The main directions of the activity of educational institutions concerning the education of ecological culture among young people are outlined. It has been defined that the compulsory conditions for training ecological culture of the young in a higher education institution are ecological-oriented disciplines in the curriculum, facing ecological issues in the content of absolutely all academic disciplines, ecological orientation of extra-curricular work, involving future biology teachers in environment-protecting work. It is established that for successful environmental education of students, it is necessary to diversify forms, methods, means of education and upbringing, to modernize them in accordance with the state of society development, to enhance the ecological potential of extra-curricular work, to systematically encourage students to take environmental responsibility. The theoretical and practical principles of education the ecological responsibility as a component of the ecological culture of the personality are described. It has been established that the effectiveness of ecological responsibility’s education as a component of the ecological culture of the individual is ensured by the continuous ecologization of classroom and non-curricular work in educational institutions of higher education.

Key words: ecological education, ecological responsibility, ecological culture of person, ecologization of education, pedagogical establishments of higher education.